گفتاری در مدفن حضرت زینب (س)

نهله غروی نائینی*

چکیده: در مورد مزار حضرت زینب (س) میان مورخان اختلاف است. از سویی وجود دو مرکز مشهور در دمشق و قاهره و از سویی بیان برخی مورخان که مزار ایشان را در مدینه می‌دانند. نویسنده در این گفتار، ادلّهٔ هر سه نظر را بررسی کرده و نظر سوم را قوی‌تر می‌داند.

کلید واژه‌ها: حضرت زینب (س) ـ مدفن / مدینه / قاهره / دمشق / مزارات اهل بیت.

مقدمه

حضرت زینب کبری(س) دختر امیرالمؤمنین، علیّ‌بن ابی‌طالب‌بن عبدالمطلّب‌بن هاشم قریشی هاشمی و حضرت زهرا علیها السلام در حیات رسول خدا صلی الله علیه و آله به دنیا آمد و الطاف آن حضرت را درک کرد. (۲: ج ۷، ص ۱۳۴) بر اساس گفتهٔ ابن‌اثیر حضرت زینب(س) آخرین فرزند حضرت زهرا علیها السلام بود. ایشان در رجب سال ۶۱ یا ۶۲ هجری، رحلت فرمود.

---

*. دانشیار دانشگاه تربیت مدرس.

[Downloaded from safinahmagazine.ir on 2026-11-10]

بیان سیّد محسن امین

سیّد محسن امین، صاحب کتاب اعیان الشیعه، ذیل نام حضرت زینب(س) دربارهٔ مکان قبر آن حضرت بحثی دارد. ایشان می‌نویسد: در قریه‌ای به نام راویه، حدود یک فرسخ از شهر دمشق، مقبره‌ای وجود دارد که به نام قبر الست معروف است. در روی این قبر صخره‌ای دیده می‌شود که بر آن نوشته شده است: «**هذا قبر سیّدة زینب مکنّی به أمّ‌کلثوم.**» (۷: ج ۷، ص ۱۳۶) تاریخی بر آن ذکر نشده و خطّ نوشته شده به گونه‌ای است که دلالت بر قرن ششم هجری دارد. با وجود تفحّص و تتبّع چیز بیشتری نیافتم که مورّخین به آن اشاره کرده باشند؛ جز ابن‌جبیر در سفرنامه‌اش و یاقوت حموی در معجمش و ابن‌عساکر در کتاب تاریخ دمشق که قدمت این سخنان به قرنهای اوّل هجری نمی‌رسد؛ بلکه سابقهٔ آن به اوایل قرن هفتم دربارهٔ دمشق برمی‌گردد. ابن‌جبیر در اوایل قرن هفتم سفر کرده و سفرنامه را نوشته و گفته است: از مشاهد اهل بیت ـ رضي‌الله عنهم ـ مشهد امّ‌کلثوم ابنة علیّ‌بن ابی‌طالب ـ رضی‌الله عنهما ـ است. به او زینب صغری گفته می‌شود که کنیه‌اش امّ‌کلثوم است. مشهد او مورد احترام است و در فاصلهٔ یک فرسخی دمشق، در سرزمینی به نام راویه، قرار دارد و بر آن قبر مسجد بزرگی بنا گردیده است. خارج خانه‌ها و وقفهایی متعلّق به اوست. مردم این منطقه آن را قبر الست امّ‌کلثوم می‌شناسند. ما نزد آن قبر رفتیم و تبرّک جستیم. (همان)

یاقوت (م ۶۲۶) در معجم‌البلدان می‌نویسد: «**راویة بلفظ راویة الماء قریة من غوطة دمشق بها قبر أمّ‌کلثوم.**» (نک: ۸؛ ۹: حرف راء) ابن‌عساکر ـ که در اوایل قرن پنجم می‌زیسته ـ آنجا که دربارهٔ مساجد دمشق می‌نویسد، آورده است: مسجد راویة مسجدی بر قبر امّ‌کلثوم است و البتّه این امّ‌کلثوم دختر رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله ـ که همسر عثمان بود ـ نیست. امّ‌کلثوم دخت پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله در زمان حیات رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله رحلت کرد و در مدینه مدفون شد. نیز این امّ‌کلثوم، امّ‌کلثوم دختر علی علیه‌السلام و فاطمه علیهاالسلام که به ازدواج عمربن خطّاب درآمد نیز نیست؛ زیرا او و پسرش زیدبن عمر در مدینه در

[Downloaded from safinahmagazine.ir on 2026-11-10]

یک روز از دنیا رفتند. این قبر متعلّق به بانویی از اهل بیت است که به این نام نامیده شده و نسب او حفظ نشده است. (۷: ج ۷، ص۱۳۶)

متذکّر می‌شویم که این قبر به «قبر امّ‌کلثوم» در میان مردم معروف است بدون اینکه نامی از زینب باشد. یاقوت و ابن‌عساکر نام پدر این خانم را ذکر نکرده و اشاره‌ای به نام زینب هم ندارند و فقط گفته‌اند امّ‌کلثوم. از گفتهٔ ایشان حاصل نمی‌شود که او دختر علی‌بن ابی‌طالب علیه‌السلام باشد. (همان)

سیّد محسن امین دربارهٔ مکان قبر آن حضرت می‌نویسد: واجب است که قبر ایشان در مدینهٔ منوّره باشد. ثابت نشده است که آن حضرت پس از بازگشت به مدینه ـ از سفر کربلا و کوفه و شام ـ از مدینه خارج شده باشد. (همان) ابومخنف صحابی امام حسین و امام حسن و امیرالمؤمنین علیهم‌السلام پس از گزارش واقعهٔ کربلا و سفر کاروان اسرا به کوفه و شام، ذیل عنوان إلی المدینة می‌نویسد: **«فخرج بهم و کان یسایرهم باللّیل فیکونون أمامه حیث لایفوتون طرفه، فاذا نزلوا تنحّی عنهم و تفرّق هو و أصحابه حولهم کهیئة الحرس لهم، و ینزل منهم بحیث اذاأراد انسان منهم وضوءاً أو قضاء حاجة لم یحتشم. فلم یزل ینازلهم في الطریق هکذا، و یسألهم عن حوائجهم، و یلطفهم حتّی دخلوا المدینة.»** (۱۰: ج ۱، ص ۵۰۱)

بیان برخی کتب تاریخی

در کتابهای تاریخی معتبر، گزارشی دربارهٔ اینکه حضرت زینب (س) پس از بازگشت به مدینه، از آنجا خارج شده باشد، نیست. در برخی از کتب، مانند رسالهٔ «نزهة أهل‌الحرمین» دربارهٔ آن حضرت آمده است: از جمله قبور اولاد ائمّه، قبر زینب کبری دختر امیرالمؤمنین علیه‌السلام است که کنیهٔ ایشان امّ‌کلثوم است و قبرشان نزدیک قبر شوهرش عبدالله‌بن جعفر طیّار بیرون شهر دمشق شام است. آن حضرت با همسرش، عبدالله‌بن جعفر، در دوران عبدالملک‌بن مروان در سال مجاعه، به شام رفت تا عبدالله به املاک و مزارعش بیرون شام سرکشی کند تا مجاعه پایان یابد.

[Downloaded from safinahmagazine.ir on 2026-11-10]

زینب آنجا از دنیا رفت و در جایی از آن سرزمین مدفون گردید. (۷: ج ۷، ص۱۳۷)

نقد و بررسی

این کلام درست نیست و به چند دلیل مردود است:

۱. هیچ یک از مورّخان زینب کبری را امّ‌کلثوم ننامیده‌اند. آن حضرت را زینب کبری نامیده‌اند؛ درکنار ذکر نام امّ‌کلثوم کبری که هر دو فرزند امیرالمؤمنین علیه‌السلام و حضرت زهرا علیهاالسلام بودند. (۱۲: ج ۸، ص ۴۶۳؛ ۱: ج ۲، ص ۴۷۵؛ ۳: ج ۳، ص ۲۶۳)

۲. اینکه گفته شده در دمشق نزدیک قبر همسرش عبدالله‌بن جعفر مدفون است، سخن درستی نیست؛ زیرا تاریخ‌نویسان و شرح‌حال‌نویسان، محلّ قبر عبدالله را مدینهٔ منوّره گفته‌اند. (۵: ج ۳، ص ۱۷؛ ۴: ج ۴، ص ۳۷) چنان‌که یعقوبی می نویسد: عبدالله‌بن جعفربن ابی‌طالب حدود سن نود سالگی، در سال ۸۰، در مدینه از دنیا رفت (۱۴: ج ۲، ص ۱۹۸). عبدالله هنگام خروج امام حسین علیه‌السلام از مدینهٔ رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله در مدینه بود و زمان ورودکاروانِ حضرت سجّاد و اهل بیت علیهم‌السلام نیز در مدینه بود.

۳. اینکه گفته شده زینب (س) با همسرش عبدالله‌بن جعفر در سال مجاعه (قحطی) به شام رفت، با وجود بررسی فراوان، درکلام هیچ یک از مورّخین دیده نشده است و این گفته حدسی است که از توهّم بودن قبر حضرت زینب در شام در ذهنی متبادر شده است. گویندهٔ این مطلب شنیده که قبری به نام زینب در شام است و گمان کرده که متعلّق به زینب کبری (س) است؛ در حالی که این زینب دیگری است و مردم گمان کرده‌اند چون مورد توجّه است، قبر فردی با کمالات است.

سیّد محسن امین می‌نویسد: درکتابی چاپ شده در مصر، خواندم که قبر حضرت زینب (س) به صورت مخفی از شام به مصر منتقل شده است؛ در حالی‌که زینبی که در مصر مدفون است زینب دختر یحیی حسنیه یا حسینیه[1] است.

---

۱. زینب بنت یحیی المتوج‌بن حسن الانوربن زید الابلج‌بن الحسن، فرزند علی‌بن ابی‌طالب است که در

[Downloaded from safinahmagazine.ir on 2026-11-10]

۴. مورّخان دربارهٔ زمینها و مزارع متعلّق به عبدالله‌بن جعفر مطلبی نیاورده‌اند. ضمن اینکه عبدالله در حبشه، از مادرش اسماء بنت عمیس به دنیا آمد (۵: ج۳، ص۱۷) و در مدینه زیست و در مدینه از دنیا رفت (۱۴: ج ۲، ص ۱۹۸)؛ در حالی‌که معاویه و پسرش یزید سالها بر شام حکومت کردند و دشمن خاندان پیامبرﷺ و امیرالمؤمنین‌علیه‌السلام بودند؛ از این‌رو، هیچگونه توجیهی برای اینکه او در شام زمین و مزرعه خریده باشد، نیست. پدرش جعفر طیّار هم اهل مکّه بود و چند سال در حبشه زندگی کرد و سپس به مدینه رفت و در آنجا شهید شد و در شام زمین و مزرعه نداشت؛ تا بر اساس گفتهٔ برخی، به سبب جود و سخاوت فراوان، آنها را ببخشد.

۵. حضرت زینب‌که در راه‌کربلا وکوفه و شام و به سبب حکومت یزید، آن همه مصیبت دید وعزیزترین عزیزانش شهید شدند و در شام تحقیر شد، آیا علاقه‌ای به دیدن دوبارهٔ شام داشت؟ با آن همه مشکلات و غمها چگونه می‌توانست در سرزمین معاویه و یزید زندگی کند؟!

۶. چنانچه برخی نویسندگان اصرار دارند که این قبر متعلّق به دختر امیرالمؤمنین‌علیه‌السلام است ـ همچنان‌که مشهور است‌که به نام امّ‌کلثوم است ـ ممکن است متعلّق به امّ‌کلثوم صغری دختر دیگر امیرالمؤمنین‌علیه‌السلام باشد‌که آن هم با بیان آغازین سید محسن امین‌که خط مکتوب بر آن به قرن ششم هفتم هجری می رسد، بعید است‌که متعلق به دختران امیرالمؤمنین‌علیه‌السلام باشد. و الله اعلم.

صاحب‌کتاب ریاحین الشریعه نیز دربارهٔ مدفن آن حضرت معتقد است‌که در مدینه است؛ اگر چه علامت قبری ندارد. (۱۳: ج ۳، ص ۳۴) ایشان‌گزارشهای مربوط به اینکه مدفن آن حضرت در مصر یا شام باشد را رد می‌کند؛ چنان‌که ازکتاب «اخبار زینبیّات» نقل می‌کند‌که پس از ورود حضرت زینب به مدینه، میان آن حضرت و

آ سال ۱۹۳، به همراه عمّه‌اش نفیسه، بنت حسن علوی، وارد مصر شد. (۱۳: ج ۳، ص ۳۶ به نقل از سخاوی)

[Downloaded from safinahmagazine.ir on 2026-11-10]

عمربن سعید اشدق اموی، والی مدینه ـ که از طرف یزید بود ـ کدورتی حاصل شد. یزید امر کرد زینب کبری را از مدینه به مصر منتقل کنند. او هم در اوّل شعبان سال ۶۱ هجری به مصر رفت و تا رجب سال ۶۲ در مصر اقامت داشت تا در روز یکشنبه چهاردهم رجب، وفات یافت و در محلی که فعلاً الحمراء القصوی معروف است، مدفون گردید. محلّاتی پاسخ می‌دهد که این قول مخالف قولی است که مدفن آن حضرت را در شام می‌داند و با قول کسانی که در مدینه می‌دانند. (همان)

نکتهٔ مهم

در پایان تذکر این نکته مناسب است که با وجود اختلافات یاد شده واقعیّت مشهود این است که هر مکان منسوب به ائمهٔ معصومین علیهم‌السلام و فرزندان بزرگوارشان خود عملاً به مرکزی برای نشر حقایق دینی و تزکیهٔ مردم تبدیل می‌شود. لذا با توجّه به این مطلب نباید این دقّت تاریخی را وسیله‌ای برای تضعیف شور و ایمان مردم و محبّت فوق‌العادهٔ فطری آنها به اهل بیت علیهم‌السلام قرار داد. علاوه بر اینکه نفس زیارت حضرت زینب (س) امری مستحب است و اینگونه امور مستحب عموماً به نیت رجاء انجام می‌شود نه به نیت ورود. و نتیجهٔ آن استحکام پیوند قلبی مردم با اهل بیت علیهم‌السلام است که همگان شاهد آن هستیم.

نتیجه:

بنابراین، حضرت زینب کبری(س) دختر امیرالمؤمنین علیه‌السلام و حضرت زهرا علیهاالسلام پس از آن همه مصیبت و فشارهای وارده و پس از بازگشت ازکربلا به مدینه، تا ۱۵ رجب سال ۶۱ یا ۶۲ در مدینه درکنار همسر خود عبدالله‌بن جعفر وحضرت سجّاد علیه‌السلام زندگی کرد و در همانجا رحلت فرمود و مدفون گردید؛ لکن همچنان که محلّ دفن مادرگرامی آن حضرت مخفی است، قبر وی نیز آشکار نیست و این مطلب یکی دیگر از اسرار این خاندان است. به امید روز ظهور حضرت صاحب‌الامر و الزمان (عج) و آشکار شدن این اسرار به دست ایشان.

[Downloaded from safinahmagazine.ir on 2026-11-10]

منابع

۱. ابن ابی‌الحدید، عبدالحمیدبن هبة الله. **شرح نهج البلاغه**. تحقیق: محمّد ابوالفضل ابراهیم. ج دوم. بیروت: دار احیاءالکتب العربیّه، ۱۳۷۸، ۱۳۸۳ ق.

۲. ابن‌اثیر، علیّ‌بن محمّد جزری. **اسدالغابه في معرفة الصحابه**. احمد ابراهیم البنا ـ محمّداحمد عاشور. چاپ اوّل (۷ ج، قاهره: دارالشعب). چاپ دوم (۵ ج، بیروت: دار احیاءالتراث العربی).

۳. ــــــــــ. **الکامل فی‌التاریخ**. تحقیق: عبدالله القاضی. بیروت: دارالکتب العلمیّه، ۱۴۰۷ق.

۴. ابن حجر عسقلانی، احمدبن علی. **الاصابه فی تمییز الصحابة**. مکتبة مصطفی محمّد، ۱۳۵۸ ق.

۵. ابن عبدالبرّ، یوسف‌بن عبدالله. **الاستیعاب فی معرفه الاصحاب**. تحقیق: علی محمّد البجاوی. مصر.

۶. ابن‌عساکر، علیّ‌بن الحسن. **تاریخ مدینه دمشق (تراجم النساء)**. تحقیق: سکینة الشهابی. دمشق: دارالفکر.

۷. امین، سیّد محسن. **اعیان الشیعه**. تحقیق: حسن امین. بیروت: دارالتعارف للمطبوعات، ۱۴۰۳ ق.

۸. حموی، یاقوت‌بن عبدالله. **معجم البلدان**. تحقیق: فرید عبدالعزیز الجندی. بیروت: دارالکتب العلمیّه، ۱۴۱۰ق.

۹. دهخدا، علی اکبر. **لغت‌نامه**. تهران: دانشگاه تهران.

۱۰. الغامدی الازدی، لوط‌بن یحیی (ابو مخنف). **نصوص من تاریخ ابی مخنف**. تحقیق: کامل سلمان الجبوری. بیروت: دار المحجّة البیضاء، ۱۴۱۹ ق.

۱۱. غروی نائینی، نهله. **محدّثات شیعه**. تهران: مرکز نشر آثار علمی دانشگاه تربیت مدرّس، ۱۳۸۷ش.

۱۲. کاتب واقدی، محمّدبن سعد. **الطبقات الکبری**. بیروت: دار صادر.

۱۳. محلّاتی، ذبیح الله. **ریاحین الشریعه در ترجمه دانشمندان بانوان شیعه**. تهران: دارالکتب الاسلامیّه، ۱۳۶۸ ش.

۱۴. یعقوبی، احمدبن ابی‌یعقوب. **تاریخ یعقوبی**. تحقیق: عبدالامیر نهنا. بیروت: مؤسّسة الاعلمی، ۱۴۱۳ق.

[Downloaded from safinahmagazine.ir on 2026-11-10]